

ФЕНОМЕН МАСОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ТОТАЛІТАРНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

*Ксенія Головешкіна,
аспірантка кафедри політичних наук
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили*

У статті досліджується явище масової політичної культури в тоталітарних суспільствах та визначаються її основні характерні риси в межах класичної теорії тоталітаризму.

Ключові слова: *політична культура, масова політична культура, тоталітарний політичний режим, соціальний контроль.*

This article deals with the phenomenon of mass political culture in totalitarian societies; its basic features are determined within the limits of classic theory of totalitarianism.

Keywords: *political culture, mass political culture, totalitarian political regime, social control.*

Кожна політична культура є продуктом історичного досвіду певного суспільства в цілому, а також особистого досвіду, який сприяв соціалізації кожного індивідуума. В межах тієї або іншої політичної культури можна розрізнити елітарну та масову культури, де, на думку Б. Кухти, до поняття масової культури включаються ілюзії доступності політичної діяльності для загалу громадянства [9, с. 222].

З цієї точки зору актуальним для політичної науки є питання можливості існування масової політичної культури в тоталітарних суспільствах, або МТПК. Ця проблема є цікавою тому, що комуністичні ідеологи відмовлялися визнавати існування масової політичної культури в умовах соціалізму. На їх думку, поділ культури на масову та елітарну притаманний виключно буржуазному ладу, тоді як у соціалістичному світі, мовляв, виникла цілісна народна політична культура, соціалістична за змістом та національна за формою. Проте є підстави вважати, що означене твердження страждає на ідеалізацію соціалістичного ладу, оскільки політична система соціалізму теж включає специфічну масову та елітарну культуру [8, с. 78].

Питання МТПК вже починає отримувати певне висвітлення в сучасній науковій літературі. Так, до неї зверталися у своїх монографіях С. Кара-Мурза [7], Ю. Пивоваров [17], І. Семеніхін [20].

На рівні статей цікавими з цієї проблематики виявилися роботи Б. Беттельгейма [3], В. Курілло [8], М. Попова [18], О. Тарасова [22], серед яких варто відмітити статтю К. Гаджиева, в якій ґрунтовно досліджується проблема тоталітарної свідомості як складової частини політичної культури.

Отже, питання МТПК певним чином досліджене в політичній науці, проте дана тема розглянута лише в окремих аспектах теорії масового суспільства та дослідженнях політичних систем тоталітарних режимів.

У політичній науці існує два погляди на тоталітаризм як політичний режим. Згідно з першим, тоталітаризм є породженням ХХ століття. Науковці, які притримуються другого варіанту, вважають, що тоталітаризм – ніщо інше як різновид диктатури [29]. Зважаючи на обмежений обсяг статті проблема феномену МТПК розглядатиметься в форматі класичної концепції тоталітаризму, яка була розроблена на основі режимів Радянського Союзу та фашистської Німеччини такими дослідниками як Х. Арент, З. Бжезинський, К. Фрідріх, Л. Шапіро, Р. Арон, К. Поппер та ін.

Дана стаття має на меті, не претендуючи на вичерпне дослідження, дати загальне визначення поняттю масової політичної культури в тоталітарних суспільствах та її основних характерних рис у межах класичної теорії тоталітаризму.

Слід відмітити, що тоталітарне суспільство як таке було носієм нового типу масової політичної культури, нових уявлень про світ та місце людини в ньому. Таким чином, МТПК може бути визначена як уніфікована політична культура, нав'язана масі відповідним політичним режимом (радянським у СРСР та нацистським у Німеччині) і підтримувана ним, орієнтована на примусову монолітну єдність як результат повного підкорення особистості колективу, а суспільства – державі.

Важливим аспектом даної культури є відсутність внутрішнього антагонізму, характерного для політкультури ліберального суспільства [8, с. 79]. До основних характеристик МТПК можна віднести:

- доктринальність масової тоталітарної політичної культури;
- образ людини-гвинтика;
- міфічне, обожнене уявлення образу держави;
- феномен «вождизму»;
- жорсткий ідеологічний контроль;
- «подвійний стандарт» мислення та поведінки;
- ототожнення встановлення тоталітарного політичного режиму з початком відліку нового історичного часу;
- проголошення держави новим геополітичним центром світу;
- «образ ворога» та поділ на «своїх» і «чужих».

Існує стереотипне уявлення про владну верхівку як уособлення режиму, а про суспільство, в свою чергу, – як про об'єкт впливу. Такий підхід виявляється занадто спрощеним. Адже на початку свого становлення тоталітарні режими здобули значну підтримку народних мас завдяки проголошеним гаслам. У зв'язку з цим варто підкреслити, що як у Радянському Союзі, так і в нацистській Німеччині значна увага приділялась технологіям маніпулювання масовою політичною свідомістю. Теоретики комунізму досліджували вплив політичного та соціально-економічного стану в тій або іншій країні на масову свідомість, соціальну психологію та політичну позицію широких верств населення.

МТПК набула основного поширення через нерозвинене політичне знання, політичні стереотипи та міфи (міф вищості арійської раси, міф про місію звільнення робітничого класу).

Політизація в умовах тоталітарного суспільства проводилася на масштабному рівні, і велика увага приділялась саме молоді, як частині суспільства, що найбільш схильна піддаватися впливу нових ідей. Недарма в нацистській Німеччині в одному міністерстві було поєднано освіту і пропаганду. Створювались державні монопольні молодіжні організації.

„Гітлерюгенд” налічував 8 млн членів і мав на меті об'єднати в своїх лавах всю німецьку молодь. Під керівництвом державно-партійного апарату ідеологічне виховання починалося з раннього дитинства. У 10-14 років усіх дітей записували в „юнгефолькс”. Далі хлопців переводили у напіввоєнізовану організацію „Гітлерюгенд”, а дівчат – у Союз німецьких дівчат. В Італії діти віком до 8 років залучалися до організації „Сини вовчиці”, від 8 до 15 років входили до масової організації „Балілла”, створеної за зразком і подобою давньоримських легіонів. Після досягнення 15-річного віку хлопці переходили до „Авангарду”. Усі юнацькі організації об'єднувалися в „Італійську молодь Літторіо”. Але найвищої форми уніфікація молодіжних організацій досягла в СРСР, де з раннього шкільного віку дітей записували до „жовтенят”, згодом їх ритуально приймали в „піонери”, а звідти – до комсомолу тих, хто відповідав нормам комуністичної моралі [28, с. 37].

Доктринальність МТПК полягає в тому, що в основу кожної було покладено певне соціально-політичне вчення. На формування доктрини Гітлера відзначається неабиякий вплив ідей Ф. Ніцше, ідеї соціального дарвінізму, ідеї про властивості людських рас, про цілеспрямоване покращення спадкових якостей людини. Що стосується Радянського Союзу, то стрижневою основою даного режиму стало вчення К. Маркса та Ф. Енгельса; хоча риси соціалістичної держави можна простежити ще в праці Платона «Держава», пізніше – в роботах Т. Мора, Т. Кампанелли, Ж.-Ж. Руссо, А. Сен-Сімона та інших представників утопічного соціалізму.

К. Гаджиев запропонував поняття «тоталітарної людини», або «*homo totalitaricus*» – особливий тип, що народився й утвердився в специфічних умовах ХХ ст., з особливим, притаманним тільки йому комплексом атрибутів та параметрів свідомості, відмінних рис, настановлень, стереотипів поведінки, морально-етичних та ціннісних орієнтацій тощо [5, с. 14].

У МТПК формувався образ нової простої людини – бездоганного виконавця волі держави. Особливість такої людини полягала в тому, що вона повністю ототожнювала себе з владою, обмежена з соціальної і політичної точки зору, поглинена фанатичною вірою в вождів. Від простої людини не вимагалася жодного вибору, а навпаки нав'язувалися певні стандарти та стереотипні образи: «піонер Павлик Морозов», «шахтар Олексій Стаханов», які зразково виконували накази влади. Було створено «моральний кодекс будівельника комунізму» – атеїстичний сурогат десяти заповідей, який був покликаний слугувати азбучним керівництвом до життя «зразкової» людини [5, с. 19].

Широко пропагувався і нав'язувався образ абстрактної людини, людини державної, нібито позбавленої віку, статі, культури, віри. Враховуючи роль традиції в формуванні та утвердженні особистого начала людини, тоталітаризм ставить однією зі своїх цілей її знищення, що породжує історичну амнезію. Відбувається розмиття соціально-класової стратифікації, що склалася, розмиття досягнень культури, релігійної та навіть етнонаціональної однорідності. Єдиною референтною групою для особистості стає державне об'єднання. Робиться це все для того, аби фрагментувати та атомізувати суспільство, позбавити людину соціальних та інших зв'язків, успадкованих з минулого, і тим самим ізолювати людей один від одного [5, с. 17].

У свідомості людей тоталітарних режимів формувалося міфічне, обожене уявлення про державу, яке в основному зводилось до того, що: держава володіла необмеженою силою та владою стосовно кожного члена суспільства; не було і не могло бути такої сфери приватного життя, яка була б недоступна державному регулюванню; тільки держава могла забезпечити найкращі умови кожній людині. Обоження держави перетворювалось на віру в її божественність. Держава поставала втіленням захисту, реалізацією інтересів трудящих (СРСР) та німецького народу.

Ще однією особливістю можна визначити феномен «вождизму», для Радянського Союзу – «культ особи». Більшість тоталітарних режимів прийнято позначати іменем вождя, образ якого прирівнювався до образу «батька народу». Справа в тому, що до другого десятиліття ХХ століття республіка з її демократичними інститутами ще не стала звичною формою державного устрою в більшості промислово розвинутих країнах і країнах, що розвиваються. Окремі держави ще зберігали монархію, а інші зовсім нещодавно встановили республіканський лад. Цим, мабуть, і пояснювалася туга стомлених від революційних потрясінь і війни народів по монарху, політичній фігурі як об'єднавчому чиннику для нації. І якщо в фашистській Німеччині фюрер замінив у душах німецьких громадян колишнього імператора Вільгельма II, то в Італії Б. Муссоліні цього зробити не зміг, головним чином, через існування в Італії усіма визнаного монарха, хоча він і не відігравав великої ролі в італійському суспільстві. По суті, тоталітаризм і монархія – системи, для яких «вождизм» не є чимось, що прийшло ззовні. Він виникає з низького рівня розвитку демократичної свідомості і потреби людей у вожді як у символі єдності нації, особливо в період національної нестабільності [21].

У тоталітарній культурі відмова від одних ідеалів обернулася заміною їх іншими. «...Жерці тоталітаризму... розвернули широкомасштабну діяльність з обоження спочатку В. Леніна, а потім і інших вождів світового пролетаріату» [5, с. 17].

Чи не найважливішим аспектом МТПК лишається питання ідеологічного контролю. Не випадково, що в комплексі ідей та методів тоталітаристів, направлених на зміну самої людської природи, чільне місце займає жорсткий контроль над свідомістю [5, с. 16].

Важливі форми життєдіяльності, участі в суспільному житті були під примусом. Обґрунтовуючи значення «робочих таборів», один з головних організаторів табірної системи К. Гирль заявляв, що «трудова повинність є найкращим засобом для здійснення націонал-соціалістичної вимоги всенародної солідарності, вона є найкращим засобом для знищення класового розшарування. В її виховному значенні трудову повинність нічим іншим замінити неможливо» [4, с. 314-315]. До того ж принцип примусу використовувався не лише як інструмент трудового виховання, а й у тих сферах, які, здавалося б, не підпадають під цей принцип. Згідно з декретом Ради Народних Комісарів «Про ліквідацію безграмотності серед населення РРФСР», підписаним В. Леніним 26 грудня 1919 року, здобуття освіти ставало повинністю: «Ті, хто ухиляється від встановлених даним декретом повинностей... притягуються до кримінальної відповідальності» [16, с. 377].

Будь-яке суспільство передбачає підкорення більшості населення волі правлячої еліти. Відносини між масами та елітою є управлінським процесом, який було б доречно назвати соціальним контролем у суспільстві. Поняття соціального контролю пов'язане із забезпеченням контролю за комфортною поведінкою індивідів, з впливом на індивіда у випадку порушення ним тих чи інших групових чи суспільних інтересів. Соціальний контроль може бути «м'яким» чи «жорстким», але в будь-якому разі це буде насильством над масами [12, с. 10]. Наприклад, В. Ленін запропонував розглядати «м'який» соціальний контроль як «функції попа», а «жорсткий» – як «функції ката». «Кат має придушувати протест та обурення пригнічених. Піп має втішати пригнічених...» [Цит. за: 25, с. 31]. Функції ката виконують армія, поліція, суди, в'язниці тощо. Але разом з функціями репресивного соціального контролю ці інститути виконували функції підтримки суспільного порядку, боротьби зі злочинністю тощо. Проте як показує практика, всі ці інститути широко використовувалися в першу

чергу для репресій. Ці інститути репресивного соціального контролю починали діяти тоді, коли права людини суперечили правам правлячого класу, еліти. Це – жорсткі форми соціального контролю. Але є й «м'які» його форми. Вони створювали особливу психологічну систему, в якій людина діяла так, як того вимагає суспільство, не помічаючи, що ці вимоги походили від правлячої еліти [25, с. 32].

Як відмічає К. Гаджиев, насилля та терор за тоталітаризму мають не лише фізичний, а й інтелектуальний, духовний вимір [5, с. 21]. Терор може бути і моральним. Коли офіційна соціальна оцінка, тоталітарна культура та homo totalitaricus як її носій стають панівними елементами соціальної системи, фізичний терор як інструмент політичного контролю може відійти на другий план і зовсім втратити свою значимість. Велике значення має так званий феномен «горизонтального тоталітаризму», коли насилля пронизувало усі суспільні структури, надаючи особливий настрій самому способу життя. Тоталітарність полягала не лише в тому, що партія, кліка або вождь встановлювали всеохоплюючий контроль над усіма сферами суспільного життя і державою, а в тому, що переважна маса населення майже свято вірила в основні цілі, настанови, орієнтації, що постулювалися партійним керівництвом [5, с. 22].

Ще однією особливістю МТПК виступало явище роздвоєння особистості, «подвійного стандарту» тоталітарної людини. Стосовно різноманітних політичних та інших рішень і постанов, що їх приймало вище керівництво і партійні інстанції, у людей вироблялося щось на кшталт імунітету: виражаючи «гаряче» та «одностайне» погодження на словах, вони проявляли щодо цих рішень і постанов холодну байдужість або навіть різке неприйняття їх [5, с. 23].

У випадку неприйняття, відповідно до поглядів Б. Беттельгейма, тоталітарний режим ставив людину перед вимогами, які та мала виконувати. Багато супротивників системи, підкоряючись подібним вимогам, починали ненавидіти і її, і самих себе. Незабаром це доводило їх до важкого внутрішнього конфлікту: діяти за переконаннями і ризикувати або залишитися в безпеці, але відчувати, що зраджуєш найдорожче. Таким чином, тоталітарний режим виявлявся руйнівним для цілісності таких людей, а також – оскільки вони діяли всупереч переконанням – і для їх пошани до себе [3].

Всі тоталітарні режими ототожнювали себе з початком нового історичного етапу. Яскравими прикладами цього є введення нового календарю. Так в Італії Муссоліні ввів літочислення від 1922 року; більшовики, хоча і не відмовилися від християнського календаря, утім розпочали відлік часу від Жовтневої революції до перемоги соціалістичної революції в усіх країнах. Такий погляд на світ мав на меті формування у людей відчуття предтечі та настання щасливого, правильного, світлого майбутнього. Саме довіра до майбутнього викликала масовий ентузіазм і прихильність певних груп людей до новоствореного порядку в умовах розбудови тоталітарного суспільства.

Історичній пам'яті МТПК нав'язувався ритуально-міфологічний спосіб існування. Тобто на меті було пов'язати історію новоствореної тоталітарної держави з винятковими символічними подіями. Таким чином, в умовах МТПК у людей формувалося особливе уявлення себе як учасників початку виняткового, безпрецедентного історичного етапу. Це досягалося за допомогою численних урочистих парадів, запровадження нових державних свят, а також у живописі, архітектурі, в літературних і музичних творах, навіть у кінематографі. Всі ці заходи не обов'язково мали справжній історичний зміст, а основний наголос робився на міфологічному навантаженні та легалізації і санкціонуванні влади нового режиму.

Так з цього приводу викладає своє бачення К. Гаджиев: «Ілюзорна, штучно сконструйована дійсність ставиться на місце реальної дійсності. Окремі історики можуть по-різному трактувати ті чи інші історичні події, але все-таки залишається певний масив фактів, щодо реальності яких ніхто не може мати сумнівів. Тоталітаризм мовби знищує цей масив фактів, тим самим унеможливаючи згоду чи незгоду з їх приводу... Мало не із самого початку узявши на озброєння методологію догматизму і примітивізму, «виконроби» кожної «нової історичної епохи» начисто переписували минуле, перетворивши історичну науку на служницю ідеології і пропаганди» [5, с. 20]. Так, наприклад, Жовтнева революція закріпила монопольну владу комуністичної партії в Радянському Союзі.

Ще однією рисою МТПК є нав'язування суспільству розуміння себе центром світу в геополітичному аспекті. В даній культурі обґрунтовувалась особливість суспільства певної держави на основі розвитку людської історії. Так у фашистській Німеччині робився наголос на вищості арійської раси, Муссоліні претендував на відтворення давньоримської величі. Розглядаючи

детальніше правий та лівий види тоталітарних держав, можна прослідкувати тотожну лінію, яку кожен з режимів проводив як у зовнішній, так і у внутрішній політиці – глобальна експансія аж до встановлення світового панування притаманної йому ідеології [12, с. 32]. Проте фашизм і нацизм з їх культом сили, тріумфом генетично «чистих» народів обґрунтовували необхідність збройної агресії одних держав проти інших, спираючись на ніцшеанство та соціальний дарвінізм [6, с. 46].

Чимала увага відводилася процесу формування в МТПК «образу ворога», що було ідеологічним вираженням суспільного антагонізму, динамічним символом ворожих державі та громадянину сил. У СРСР «образ ворога» був антитезою «радянського патріотизму» – ідеологічного символу, політичний аспект якого передбачав гордість за свою країну, безсумнівну лояльність до держави в особі її керівництва, а економічний – ударну працю в умовах зрівняльного розподілу і споживання для основної маси населення. Номенклатура нав'язувала громадянам своє розуміння цих двох образів. Як наслідок носії тоталітарного мислення були схильні до морального абсолютизму, що розділяли світ лише на біле та чорне (у більшовиків – червоне та біле, у нацистів – коричневе і червоне або біле) [5, с. 25].

Вироблявся одномірний підхід до пояснення навколишнього світу за формулою «абсолютно правильне проти абсолютно неправильного», «добро проти зла» [5, с. 25].

В уявленні більшості людей дійсність перетворилась на певний шабаш «ворогів», «зрадників», «змовників», «шкідників», «саботажників» тощо. Іншими словами, увесь світ був розділений на два непримиренні табори: «ми» та «вони», «друзі» та «вороги». В цьому аспекті пропагувалася теорія змови, яка відкидала можливість реалістичної оцінки соціальних, історичних та політичних факторів. Той, хто був посвячений у змову, завчасно знав увесь перебіг подій, він займався лише конкретизацією деталей та етапів проходження історії. Дана теорія не залишала місця силам, що посідали б нейтральну позицію [5, с. 25].

Отже, можемо констатувати, що тоталітарним суспільствам був притаманний особливий специфічний вид масової політичної культури. Ця політична культура передусім відрізняється монолітністю еліти і маси за відсутності внутрішнього антагонізму всередині цих страт. У свою чергу, масова тоталітарна культура має свої особливості:

- керування свідомістю людей та доктринальність масової тоталітарної політичної культури;
- формування образу людини-гвинтика – бездоганного виконавця ролі держави;
- ототожнення встановлення тоталітарного політичного режиму з початком відліку нового історичного часу;
- проголошення держави новим геополітичним центром світу;
- «образ ворога» та поділ на «своїх» і «чужих»;
- міфічне, обожнене уявлення образу держави;
- феномен «вождизму»;
- жорсткий ідеологічний контроль;
- феномен «подвійного стандарту».

Така характеристика була розроблена на основі класичних моделей тоталітарного режиму – СРСР та нацистської Німеччини, а отже, не може бути повністю вичерпною, оскільки останнім часом досить часто йде мова про кризу канонічної теорії тоталітаризму. Основний недолік цієї теорії полягає в тому, що на сучасному етапі важко визначити достатню кількість країн, які відповідали б тим критеріям тоталітарності, що були запропоновані К. Фрідріхом, З. Бжезінським, Р. Ароном та ін. До того ж перспективним залишається порівняльне дослідження МТПК Радянського Союзу та Німеччини часів влади Гітлера.

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. – К., Дух і літера. 2002. – 539 с. 2. Арндт Х. Ідеологія і терор: нова форма правління // Дух і літера. – Вип. 7-8. – К., 2001. – С. 122-145. 3. Беттельгейм Б. О психологической привлекательности тоталитаризма. // Знание – сила. – 1997. – № 8. – С. 102-109. 4. Бухарин Н. Программа РКП коммунистов-большевиков. РКП (б). – М., 1918 – 214 с. 5. Гаджиев К. Заметки о тоталитарном сознании. // Вестник МГУ. Серия 12. – 1993. – №4. – С.13-31. 6. Джилас М. Лицо тоталитаризма. – М.:Новости, 1992. – 544 с. 7. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От великой Победы до краха. – Харьков, 2007. – 768 с. 8. Курілло В. Масова політична культура доби реставрації капіталізму. // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – Вип. 13 – Київ. Миколаїв, 2008. – С. 75-87. 9. Кухта Б. Основи політичної науки. Ч.3. – Львів: Кальварія, 1999. – 556 с. 10. Ленин В. Великий почин. // Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М.: Политиздат, 1974.

– С. 12-29. **11.** Ленин В. Экономика и политика в эпоху диктатуры пролетариата // Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М.: Политиздат, 1974. – С. 179-282. **12.** Ленин В. И. Тезисы и доклад о буржуазной демократии и диктатуре пролетариата 4 марта 1919 г. на I Конгрессе Коминтерна // Полное собрание сочинений. – Т. 37. – М.: Политиздат, 1974. – С. 491-499. **13.** Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии. // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т.1. – М.: Политиздат, 1985. – С. 95-138. **14.** Маркс К., Энгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т.1. – М.: Политиздат, 1985. – С. 4-76. **15.** Маркс и некоторые вопросы международного рабочего движения XIX века. [Статьи и документы]. – М.: Политиздат, 1970. – 481 с. **16.** Народное образование СССР. Сборник документов. 1917-1973. – М., 1979. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/107/007.htm>. **17.** Пивоваров Ю. Русская политика в ее историческом и культурных отношениях. – М., 2006. – 166 с. **18.** Попов М. Нравственная ресоциализация личности: феномен российской модернизации // Вестник МГУ. Серия 18. – 2004. – №3. – С. 20-35. **19.** Руднев В. Словарь культуры XX века. Массовая культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sol.ru/Library/Kulturology/kultslov/index.htm>. **20.** Семенихин И. Российский тоталитаризм: социально-философский анализ. – Ростов-на-Дону, 2006 – 191 с. **21.** Сумбатян Ю. Г. Политология. Тоталитаризм – политический феномен XX века // Соц.-гуманитар. знания. – 1999. – №1. – С. 84-102. **22.** Тарасов А. Суперэтатизм и социализм // Свободная мысль. – 1996. – №12. – С. 86-93. **23.** Трубайчук А. Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. – 1998. – № 4 – С. 31-40. **24.** Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде. 1945-1954 гг. [Электронный ресурс]. – Ин-т рос. истории РАН, 1999, БМ, СЦ. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/fateev0.htm>. **25.** Феофанов О. Агрессия лжи. – М. – 1987. – 432 с. **26.** Энгельс Ф. Анти-дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 20. – М.: Госполитиздат, 1962. – С. 270-290. **27.** Энгельс Ф. Принципы коммунизма // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т.1. – М.: Политиздат, 1985. – С. 77-94. **28.** Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.19. – М.: Госполитиздат, 1962. – С.185 – 230. **29.** Янов А. Изобретение демократии // Диалог. – 1991. – № 1 – С. 75-77.